

Қози Байзовий Ўз Замонасининг Забардаст Алломаларидан Бири

Иззатилла Маҳкамович Юлдашев¹

Қози Байзовийнинг тўлиқ исми Абдуллоҳ ибн Абул Қосим Умар ибн Муҳаммад ибн Абул Ҳасан Али ал-Байзовий. Абулхойр деган кунyasi ҳам бўлган. Носириддин деб лақаб олган эди ва Қози номи билан танилган эди.² Қози Байзовийнинг насаби Байзо шахрига боғлиқ. (Байзо араб тилидан таржима қилинганда “оқ ранг” маъносини билдиради). Бунинг сабаби Байзо шахрида узокдан кўриниб турадиган оқ рангдаги қалъа бўлган. Шунинг учун ҳам бу шахар Байзо деб номланган.³

Қози Носириддин Байзовий Шероз минтақасига қарашли Байзо ўлкасида дунёга келди. Тарихчилар асарларида Байзовийнинг қайси санада туғилганини келтиришмаган. Лекин Байзовий ҳижрий 7 аср олимларидан ҳисобланади. Қози Байзовий илмни ва баракали уйда вояга етди. Бошланғич диний билимларни отасидан олди ва кейинчалик ўз асрининг машхур уламоларидан дарс олди. Илм ичида яшаб ундан озикланди. Аста-секин юқори даражаларга эришиб, Куръони карим ва фикҳ ва усулул фикҳни тўлиқ ўзлаштирди. Бундан ташқари калом илми, мантиқ, тарих, фалсафа фанларида ўта мохир эди. Шунинг учун ҳам уламолар у ҳақида шундай фикр билдиришган: “Байзовий - машхур имом, ўткир фаҳмли, солиҳ, ибодатгўй, фақиҳ, машхур мутакаллим, муфассир, муҳаддис, адолатли қози эди”⁴.

Байзовий отаси билан ўша даврда форс ўлкасининг пойтахти ҳисобланган Шероз шахрига сафар қилди. Ўша даврда Шероз тинч ва хавфсиз шахар бўлгани учун уламоларнинг сеvimли маскани эди. Зеро бу даврда ислом олами мўғил-татарларнинг ҳужумидан хавотирда эди. Шунинг учун ҳам Шерозда нуфузли уламолар йиғилган, Байзовий эса илм излаб сафар қилиш ўрнига ҳаётининг асосий қисмини мана шу ерда ўтказган эди. Байзовий илм булоғидан ичди ва ўз маҳоратини ошириб борди, натижада кўплаб фанлардан дарс бера оладиган устоз бўлиб етишди. Бироз вақт ўтиб Байзовий Шероз қозиларинг қозиси (қозиул қузот) мансабига тайинланди. Бу мансабга эришишига “Анворут танзил ва асрорут таъвил” номли тафсир китоби сабабчи бўлди. Бу ҳақида Хавонисорий шундай дейдилар: “Байзовийнинг мана шу китоби дунёга машхур бўлишига, ўз даврининг султониға яқин бўлишига, қозилик мансабига

¹ Тошкент Ислом институти катта ўқитувчиси

²Қаранг: Тожуддин Абу Наср Абдулваҳҳоб ибн Такиюддин Субкий. Тобақотуш шафиъиятил кубро. Ж-5. Қоҳира. «Хусайния» нашриёти, 1974 й. – Б. 59

Абул Фалоҳ Абдулҳай ибнул Имад ал-ҳанбалий. Шазарот аз-заҳаб фи аҳбари миназ заҳаб. Ж-5. – Байрут. “Мактаба” тижорий нашриёти, 1999 й – Б. 392

Ҳофиз Жалолиддин Абдуллоҳман ас-Суютий. Бағият ал-виъа. Ж- 2. – Қоҳира. “Исо ал-бобий ал-ҳалабий” нашриёти, 1965 й – Б. 50

Жамолиддин Абдулраҳим ал-Аснавий. Тобақот аш-шофиъия лил Аснавий. Ж-1. - Бағдод. “Иршод” нашриёти. х. 1390 й – Б. 283

Исмоил ибн Умар ибн Касир ал-Қураший ад-димашкий. Ал-бидая ван ниҳая. Ж-13. - Байрут. «Мактабатул маориф» нашриёти, 1977 й –Б. 309

Абдуллоҳ ибн Асъад ал-Ёфийй. Миръотул жинон ва ғойротул яқзон фи маърифати ма юътабару мин ҳавадисиз замон. Ж-4. – Қоҳира. “Хусайния” нашриёти. 2001 й –Б. 220

Ҳожи Халифа. Кашфуз зунун ан асамал кутуб вал фунун. Ж-2 - Ливан. «Ваколатул маъориф» нашриёти, 1941 й. – Б. 79

Мирзо Муҳаммад Бақир Мақсувий Ҳаванисорий Асбахоний. Ровзотул жаннат фи аҳвалил уламо ва садат. Ж-5. - Қум. «Мухр истивор» нашриёти, х. 1391 й. –Б. 136

³Ёқут ибн Абдуллоҳ Ҳамавий. Муъжамул булдан. Ж-2. – Қоҳира. “Саодат” нашриёти, 1906 й –Б. 335

⁴Абдуллоҳ Мустафо Мароғий. Ал-фатхул мубийн фи тобақотул усулиййин. Ж-1. – Қоҳира. “Муҳаммад Амин” нашриёти, 1948 й –Б. 77

тайинланишига сабаб бўлди. Бир куни Байзовий тафсир китобини султоннинг хузурига олиб борди ва бу китоб султонга манзур бўлди. Натижада султон ҳазратларидан бу арзирли иш эвазига хоҳлаган лавозимни сўраши мумкинлигини айтди. Байзовий Байзо шахрига қози бўлишни ихтиёр қилди”⁵.

Кўп ўтмасдан ўзининг ҳақгўйлиги туфайли қозилик мансабидан кетди. Натижада мансабига қайтиш ниятида Табриз шахрига сафар қилди. Субкий “Тобақот аш-шофиъийя ал-кубро” китобида шундай дейдилар: “Байзовий қозилик лавозимидан кетганидан сўнг Табризга сафар қилди. Унинг шахарга кириб келиши фозил кишиларнинг илм мажлисига тўғри келиб қолиб ҳеч ким таниб қолмаслиги учун охирги қаторларга ўтирди. Мударрис мажлисда ўтирганларга ҳеч ким жавобини билмаса керак деб нозик савол бериб унга жавоб беришларини сўради. Шу пайт Байзовий мударрисни хайратда қолдириб жавоб бера бошлади ва саволнинг тартибида камчилик борлигини тушунтириб берди. Мударрисни синаб кўриш учун савол бериб кўрди, мударрис эса саволга жавоб бера олмади. Бу мажлисда султоннинг вазири ҳам бор эди. Байзовийни мажлисдан турғазиб олдига чақириб кимлиги сўради. Байзовий ўзини таништирди ва Табриз шахридан келганини айтди. Вазир уни икром қилиб мукофот ажратиб берди”⁶.

Калом илмига доир “Китабут таволей”, “Изоҳ”, “Мисбаҳул арвоҳ” номли китобларни ёзган.⁷ Байзовий Шофеъий мазҳабида эди. Ўша пайтда Форс ўлкаси, Хуросон ва Бағдод ҳудудларида шофеъийлик мазҳаби кенг тарқалган эди. Шунинг учун ҳам Байзовий мана шу мазҳабни ихтиёр қилган. Қуръон оятларини тафсир қилаётиб бошқа мазҳаб фақиҳларининг фикрларини ҳам келтириб ўтади.

Байзовий Форс ўлкасида жойлашган Табриз шахрида ҳижрий 685 йилда вафот этган.⁸ Лекин тарихчилар Қози Байзовийнинг қачон вафот этгани тўғрисида ихтилоф қилганлар. Субкий⁹ ва Аснавий¹⁰ 691 йилда вафот этган дейдилар. Ибн Касир¹¹ ўзининг тарих китобида, Хованисорий¹² ва жумҳур тарихчилар Қози Байзовий 685 йилда вафот этган дейдилар. Шихоб ал-Хифоий Анворут танзил китобига ёзган ҳошиясида шундай дейдилар: “Тарихчилар наздида Қози Байзовий жумодул-уло ойида тахминан 719 йилда вафот этган. Бу ишончли хабардир”.¹³

Аллома Жалолоддин Суютий ўзининг الوعاة بغية асарида у зот ҳақларида: Имом аллома, фикх, усул, араб тили, мантик илмлари билимдони, узокни кура биладиган, солиҳ, обид, шофиъий деб таърифлайди.

Қози Байзовийга оид асарлар

1. “Анворут танзил ва асрорут таъвил” деб номланган тафсир китоби. Унинг номи дунёнинг турли бурчакларига тарқалган бўлиб, кўплаб уламолар яхши қабул қилдилар ва кўплаб шарҳ ва ҳошиялар битишди. Бу асар Қози Байзовийнинг энг нуфузли асаридир.

⁵Мирзо Муҳаммад Бақир Мақсувий Ҳаванисорий Асбаҳоний. Ровзотул жаннат фи аҳвалил уламо ва садат. Ж-5. - Қум. «Мухр истивор» нашриёти, х. 1391 й - Б. 134

⁶Тожуддин Абу Наср Абдулваҳҳоб ибн Тақиюддин Субкий. Тобақотуш шафиъиятил кубро. Ж-5 - Қоҳира. «Хусайния» нашриёти, 1974 й -Б. 59

⁷Жамолиддин Абдурраҳим ал-Аснавий. Ниҳаятус суал фи шарҳи минҳажил вусул. Ж-1 - Қоҳира. «Салафия» нашриёти, х 1343 й -Б. 6

⁸ Мирзо Муҳаммад Бақир Мақсувий Ҳаванисорий Асбаҳоний. Ровзотул жаннат фи аҳвалил уламо ва садат. Ж-5. - Қум. «Мухр истивор» нашриёти, х. 1391 й . -Б. 134

⁹Тожуддин Абу Наср Абдулваҳҳоб ибн Тақиюддин Субкий. Тобақотуш шафиъиятил кубро. Ж-5. - Қоҳира. «Хусайния» нашриёти, 1974 й . -Б. 59

¹⁰Жамолиддин Абдурраҳим ал-Аснавий. Тобақот аш-шофиъийя лил Аснавий. Ж-1. - Бағдод. “Иршод” нашриёти. х. 1390 й -Б. 273

¹¹Исмоил ибн Умар ибн Касир ал-Қураший ад-Димашкий. Ал-бидоя ван ниҳоя. Ж-13. – Байрут. “Мактабатул маъориф” нашриёти, 1977 й -Б. 309

¹²Мирзо Муҳаммад Бақир Мақсувий Ҳаванисорий Асбаҳоний. Ровзотул жаннат фи аҳвалил уламо ва садат. Ж-5. - Қум. «Мухр истивор» нашриёти, х. 1391 й -Б. 134

¹³Шайх Шихобиддин ал-Хивожий ал-Мисрий ал-Ҳанафий. Иноятул қози ва кифаятур розий. Ж-1 – Байрут. “Дору содир” нашриёти, -Б. 403

2. “Минҳожул вусул ила илмил усул” китоби. Ушбу асарни Қози Байзовий Тожиддин Муҳаммад ибн Ҳасан Армавийнинг “Ҳосил” китобини қисқартирган.
3. “Ал-ғоятул-қусва фи диroyтил фатва”. Ушбу асар Хужжатул ислом Ғаззолийнинг “Васийт” китобини қисқартмаси ҳисобланади. Бу китобни Розинуддин Али ибн Рузбаҳо ибн Муҳаммад ал-Хонжий шарҳлаб “Ан-ниҳая фи шарҳил ғояти” номли китоб ёзган.¹⁴ Шунингдек ушбу китобни Шайх Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Зоҳирий Шофеъий назмга солган ва уни “Кифоя” деб номлаган¹⁵
4. “Товалиъул-анвор фи усулид-дин”. Асनावий шундай дейди: “Бу калом илмида мухтасар ва дақиқ тарзда ёзилган китобдир”.¹⁶ Ҳожи Халифа шундай дейди: “Бу матн китоби бўлиб, кўплаб уламолар фойдаланишган. Натижада бу китобга Абус-Сано Шамсуддин Маҳмуд ибн Абдур Роҳман Асфаҳоний фойдали шарҳ ёзиб уни “Матолиъул-анзор” деб номлади”.
5. “Ат-таҳзиб вал-ахлоқ”. Бу асарни Қози Байзовий тасаввуф илмига бағишлаган.
6. “Луббул албоб фи илмил иъроб”. Ибн Ҳожибнинг “Кофия” асари мухтасари. Кашфуз зунун соҳиби шундай дейи: “Бу китоб кўплаб фойдаларни ўз ичига олади. Қисқа лекин қувватли лафзлар билан ёзилган.
7. “Низомут-таварих”. Бу китоб форс давлатларининг тарихини ўз ичига олади. Қози Байзовий ушбу китобни форс тилида ёзган бўлиб, Одам Атодан Байзовийнинг асригача фаолият олиб борган форс давлатларинг тарихини келтиради.¹⁷
8. “Мисбаҳул-арвах”. Бу калом илмига оид китобдир. Бу китобнинг аввалида шундай дейилган: “Ҳар бир мавжуд нарсадан олдинги ягона бўлган Аллоҳга ҳамд бўлсин”. Бу китоб уч томдан иборат. Бу китобни Қози Убайдуллоҳ ибн Муҳаммад Фарғоний Табризий шарҳлаб китоб ёзган.
9. “Китабун фил мантиқ”¹⁸
10. “Рисалатун фи мавзъатил-улум ва таърифиха”
11. “Мухтасар фил ҳайяти”
12. “Китабун фи асмаиллаҳил-ҳусна”
13. “Ал-ийзоҳ фи усулиддин”. Асनावий “Минҳож” китобининг муқаддимасида шундай дейди: Зора у “Мисбоҳ” китобига ёзилган шарҳ бўлса.

Қози Байзовийнинг бошқа китобларга ёзган шарҳлари:

1. “Шарҳу тухфатил аброр”. Бу Имом Бағавийнинг ҳадис илмига оид “Масобиҳус сунна” китобининг шарҳи ҳисобланади.
2. “Шарҳул маҳсул”. Бу Имом Фаҳруддин ар-Розийнинг усулул фикҳга оид “Маҳсул” китобининг шарҳи ҳисобланади.
3. “Шарҳул мунтахаб фи усулил фикҳ”. Бу китобни Қози Байзовий Фаҳруддин ар-Розийнинг “Маҳсул” китобидан қисқартирган.
4. “Мирсодул-афҳам ила мабадиул аҳком”. Ибн Ҳожибнинг мухтасарининг шарҳи ҳисобланади. Бу китоб кўп мартаба шарҳланган. Унда матн ва шарҳнинг фарқи йўқ. Лекин бу китоб мустақил китоб кабидир.¹⁹

¹⁴Муъийниддин Абул Қосим. Шаддул азар ва ҳаттул авзар. – Техрон. “Техрон” нашриёти, 1985 й –Б 299

¹⁵Ҳожи Халифа. Кашфуз зунун ан асамал кутуб вал фунун. Ж-2. - Ливан. «Ваколатул маъориф» нашриёти, 1941 й - Б. 1193

¹⁶Жамолиддин Абдурраҳим ал-Асनावий. Ниҳаятус суал фи шарҳи минҳажил вусул. Ж-1. - Қоҳира. «Салафия» нашриёти, х 1343 й . –Б. 5

¹⁷Тамрон Бузар Ҳумайрий. Даиротул маъорифул исламия. Ж-9. Қоҳира. “Тамрон вазр хумайрий” нашриёти. –Б. 33

¹⁸Ҳожи Халифа. Кашфуз зунун ан асамал кутуб вал фунун. Ж-2. - Ливан. «Ваколатул маъориф» нашриёти, -Б. 1705

5. “Шархут-танбийх”. Турт жилдлик Абу Исҳоқ аш-Шерозийнинг Имом Шофееий фикҳига доир “Танбийх” китобининг шарҳи. Бу ҳақида Аснавий “Минҳож”нинг муқаддимасида зикр қилган. Шунингдек, “Кашфуз зунун” соҳиби “Танбийх”ни шарҳлаганлар қаторида уни зикр қилмаган.²⁰
6. “Шархул Кофия фин наҳв”. Бу Ибн Ҳожиб Моликийнинг “Кофия” асарининг шарҳи ҳисобланади.
7. “Шархул фусул”. Насируддин ат-Тусийнинг “Фусул ул хаважа”.

Қози Байзовий луғат, наҳв, калом, мантик, фикҳ, усули фикҳ илмлари борасида кўплаб асарлар ёзган ва сермахсул ижод қилган олимлардан бири эди.

Юқорида санаб ўтилган илмлар унинг “Анворут танзил ва асрорут таъвил” номли тафсирида очиқ-ойдин кўриниб туради. Унинг тафсирини

ўқиган киши, Қози Байзовийнинг калом илмида маҳоратли эканлигини билиб олади. Оят тафсирида ҳақиқатни юзага чиқариб, мантиқдан унга далил келтиради ва унга муқаддима келтириб, натижаларни келтириб чиқаради. Баъзида муътазила ва бошқа фирқаларга ўзининг мазҳабига хилоф қилганларга мантиқ билан раддия беради.²¹

Шунингдек, “Тафсирул Байзовий” асарида тасаввуф ва фалакиёт каби илмлар ҳам кенг ёритилган.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Қози Байзовий ўз замонасининг тафсир, фикҳ, луғат, наҳв, калом илми, усули фикҳ, тасаввуф ва фалакиёт каби илmlарини жуда яхши билган, кўплаб шогирдларга устозлик қилган ва нодир асарларини келажак авлодларга мерос қилиб қолдирган буюк сиймолардан эди.

¹⁹Ҳожи Халифа. Кашфуз зунун ан асамал кутуб вал фунун. Ж-2. - Ливан. «Ваколатул маъориф» нашриёти, 1941 й. –Б. 1803

²⁰Ўша асар –Б. 1803

²¹Юсуф Аҳмад Али. Байзовий ва манҳажуҳу фит тафсир. - Макка. «Уммул қуро» университети, -Б. 285

